

ДА ПРАБЛЕМЫ ГІСТАРЫЯГРАФІІ КНІГАЗНАЎСТВА БЕЛАРУСКАГА ЗАМЕЖЖА

Герасімаў Валерый Мікалаевіч, загадчык фонду старадрукаў і рэдкіх выданняў Прэзідэнцкай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь

Гістарыяграфія кнігазнаўства беларускага замежжа ўключае ў сябе сотні і тысячы пазіцый канкрэтных імёнаў, назваў публікацый і манаграфій, фактаграфічных дадзеных.

Таму наша задача заключалася не ў тым, каб згадаць тут іх усе, а толькі – акрэсліць некаторыя метадалагічныя падыходы да вывучэння творчых набыткаў беларускага замежжа ў галіне кнігазнаўства.

Заяўленая тэма падаецца актуальнай у сілу таго, што 15 гадоў існавання незалежнай і суверэннай Рэспублікі Беларусь, безумоўна, запатрабавалі больш эгацэнтрычнага і ўсеаб'ёмнага нацыянальнага погляду на тысячагадовыя традыцыі існавання беларускай кніжнасці і пісьменства, хай сабе ў асобныя гістарычныя перыяды і ў складзе іншых культурна-геапалітычных кангламератаў.

Гістарыяграфія ў дадзеным выпадку разумеецца намі і як пэўная навуковая дысцыпліна, і як сукупнасць кнігазнаўчых даследаванняў у гістарычным кантэксце.

Падыходзячы да разгляду гістарыяграфіі кнігазнаўства беларускага замежжа ў якасці асобнай тэарэтычнай галіны ведаў, бяспрэчна, трэба пагадзіцца з тым, што мы не маем справы з канцэптуальна аформленай, цэльнай, тэарэтычна і метадалагічна прапрацаванай яе часткай. Вырашэнне гэтага яшчэ наперадзе.

Зараз мы толькі пункцірна азначым некаторыя аспекты сутнасці і развіцця кнігазнаўства беларускага замежжа: месца і роля ў агульным кнігазнаўстве, суб'екты і аб'екты даследаванняў, перыядызацыя, арганізацыйнае афармленне, тэматыка і праблематыка даследаванняў, сучасныя тэндэнцыі і г. д.

Мацярык беларускага кнігазнаўства складаецца з трох, так бы мовіць, частак кнігазнаўчага свету: 1) кнігазнаўства айчыннага; 2) кнігазнаўства беларускі (беларусістыкі); 3) кнігазнаўства ўласна беларускага замежжа (інакш – беларускай эміграцыі, беларускай дыяспары з дадаткам сюды беларускага этнічнага памежжа кшталту Віленшчыны, Беласточчыны і Смаленшчыны).

Два першыя складнікі за савецкім часам мелі магчымасць развівацца толькі ў жорсткіх ідэалагічных межах марксізму-ленінізму, трэцяга да канца 80-х гадоў мінулага стагоддзя ў БССР практычна не існавала.

Сёння мы можам з годнасцю канстатаваць, што беларускае замежжа – неад'емная частка айчычнай і сусветнай цывілізацыйнай

прасторы, а кніжная культура беларускага замежжа арганічна ўвайшла ў залаты фонд айчыннага і сусветнага пісьменства. Прычым, у адрозненне ад айчыннага, здабыткі кнігазнаўства беларускага замежжа ўліваюцца ў духоўную скарбонку метраполіі і наўпрост, і апа-сроджавана – праз культуру краін, дзе першапачаткова быў створаны пэўны кнігазнаўчы прадукт з беларускім зместам, і далей – праз сусветную культуру.

А цяпер паспрабуем вызначыць суб'екты (даследчыцкія рэсурсы) і аб'екты (разнавіднасці беларускай кнігі як нацыянальнага дакумента) у метадалогіі гістарыяграфіі кнігазнаўства беларускага замежжа. За аснову класіфікацыі мы ўзялі нацыянальна-дзяржаўную прымету.

Суб'ектамі, г. зн. даследчыкамі, што ствараюць беларускі кніжны прадукт, тут выступаюць:

1. Беларусы замежжа (беларусы па нацыянальнасці, асобы беларускага паходжання, былыя беларускія грамадзяне).
2. Небеларусы замежжа (аўтахтоны).
3. Беларусы ў Беларусі (беларускія грамадзяне).

Пад Беларуссю ў гістарычнай рэтраспектыве намі разумеюцца больш-менш устойлівыя дзяржаўныя альбо адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі на этнічных беларускіх землях – ад колішняга Полацкага княства ці пяці заходніх губерняў у Расійскай імперыі да сучаснай Рэспублікі Беларусь, а пад беларусамі замежжа і беларусамі ў Беларусі – беларусы і па нацыянальнай, і па палітычна-адміністрацыйнай (грамадзянства) прыметах.

Арганізацыйна суб'екты-даследчыкі могуць выступаць на навуковым полі дзейнасці індывідуальна, як самастойныя прафесіяналы або аматары. У той самы час даследчыцкія рэсурсы дадзенай галіны складаюць навуковыя і спецыялізаваныя сацыяльна-культурныя інстытуцыі (і гэта вельмі добра, калі яны ёсць), а таксама сістэма прыватна-грамадскіх грантаў і дзяржаўных праграм.

Аб'екты нашыя групуюцца вакол адзінага прадмета – беларускай кнігі ў розных яе іпастасях. Аднак пад гэтае вызначэнне мы падводзім не толькі кнігі і перыёдыку як такія, але і ўсю сацыяльна-прафесійную інфраструктуру кніжнай справы: старажытныя перапісчыкаў рукапісаў, кніжні і кніжнікаў, гістарычныя кнігазборы і архівы, выдавецтвы і выдаўцоў, друкарні і друкароў і г. д.

Яны могуць быць праблемна-тэматычна звязаны ці нават не звязаны з Беларуссю. Да прыкладу, як у выпадку з лонданскім друкаром Джонам (Янам) Летоў (Ліцвінам). Выдадзеныя ім у 1482 г. пяць кніг юрыдычнага зместу, на першы погляд, не маюць простага дачынення да беларускасці. Але ці з'яўляецца сам факт яго выдавецкай дзейнасці аб'ектам кнігазнаўства беларускага замежжа? Бясспрэчна, так! Праз верагоднае беларускае паходжанне самога Яна Ліцвіна, а значыць, і пакуль дакладна не выяўленыя, але гіпатэтычна магчымыя сувязі і судакрананні яго з беларускай кніжнай культурай. Што, зрэшты, і складае поле будучых даследчыцкіх пошукаў нашых кнігазнаўцаў.

Такім чынам, аб'ектамі даследавання для першай катэгорыі суб'ектаў – “1. Беларусы замежжа” – з'яўляюцца:

1.1. Кніга сусветная, якая не звязана наўпрост з Беларуссю. Напрыклад, калі даследчык з беларускага замежжа даследуе нейкі “чыста” французскі альбо англійскі кнігазнаўчы артэфакт. У гэтым выпадку мы можам разважаць толькі пра, скажам, аўтарскае падсвядомае – на генна-нацыянальным узроўні – уздзеянне на метадыку даследавання, стыль навуковага мыслення і да т. п.

1.2. Кніга беларуская ў Беларусі, г. зн. фактамі стварэння і існавання ў навуковым і чытацкім побыце непасрэдна звязаная з тэрыторыяй дзяржавы. Напрыклад, калі прадстаўнік беларускага замежжа даследуе гісторыю спецсховаў літаратуры ў БССР. Тут вызначальным для нас з'яўляецца якраз сам факт замежнага беларускага статусу аўтара.

1.3. Кніга беларуская за мяжой:

1.3.1 кніга беларускай эміграцыі – створана і даследуецца яе прадстаўнікамі. Напрыклад, калі Вітаўт Кіпель даследуе беларускае кнігавыданне ў ЗША;

1.3.2 кніга, створаная небеларусамі пра Беларусь. Напрыклад, калі Леў Акіншэвіч даследуе англамоўныя выданні па праве ВКЛ, якія належаць пяру небеларускіх аўтараў.

Аб'ектамі для другой катэгорыі суб'ектаў – “2. Небеларусы замежжа” – з'яўляюцца:

2.1. Кніга беларуская ў Беларусі. Напрыклад, калі брытанец-беларусіст Гай Пікарда даследуе эмблематыку Ф. Скарыны.

2.2. Кніга беларуская за мяжой:

2.2.1 кніга, створаная небеларусамі пра Беларусь;

2.2.2 кніга, створаная беларусамі замежжа. Напрыклад, калі той самы Гай Пікарда даследуе фонд Беларускай бібліятэкі і музея імя Ф. Скарыны ў Лондане.

З пункту гледжання фармальнага толькі апошняя пазіцыя падпадае пад наш разгляд. Бо папярэднія – гэта прадмет даследавання беларусістыкі і айчыннага кнігазнаўства, а не кнігазнаўства беларускага замежжа. У пазіцыі “2.2.2” – гэта даследчыцкія сюжэты беларусістыкі і кнігазнаўства беларускага замежжа адначасова.

Аб'ектам для трэцяй катэгорыі суб'ектаў – “3. Беларусы ў Беларусі” – з'яўляецца:

3.1. Кніга беларуская за мяжой. І толькі ў варыянце:

3.1.1 кніга, створаная беларусамі замежжа. Прыкладам, калі Лідзія Савік даследуе навуковую кніжную спадчыну Барыса Кіта альбо літаратурна-выдавецкую – Кастуся Акулы; калі Адам Мальдзіс разблытвае, куды падзелася рыжская частка бібліятэкі Кастуся Езавітава; калі Васіль Лявончыкаў аналізуе сістэму рэтраспектыўнай бібліяграфічнай інфармацыі беларускага замежжа.

На заканчэнне разгляду суб'ектаў і аб'ектаў зазначым, што ў самым вузкім сэнсе гістарыяграфія кнігазнаўства беларускага замежжа – гэта вынік даследавання і вывучэння беларускай кнігі менавіта

та прадстаўнікамі беларускай дыяспары. Таму на гэтым кірунку мы спынімся крыху шырэй.

Перыядызацыя. Храналагічна ўсе аспекты вывучэння беларускай кнігі за мяжой шчыльна звязаны з агульнай гісторыяй беларускай эміграцыі, якая, як вядома, налічвае да 9 хваляў.

Карані гэтай важнай часткі беларускай кніжнай культуры можна бачыць і ў замежным падарожжы да Іерусаліма Еўфрасінні Полацкай, і ў засланных у XII ст. у Візантыю князях дому Рагвалодавага, і ў верагодным беларускім аўтарскім следзе знакамітага “Слова пра паход Ігаравы”. Ды нават у агульнаславянскіх асветніках Кірыле і Мяфодзію – калі звязваць іх этнічнае крэўнае славяна-македонскае паходжанне з рассяленнямі прабеларускіх дрыгавічоў (дрыгавітаў, другавітаў) па Балканскай паўвыспе, працы Кірылы патрыяршым бібліятэкарам у Канстанцінопалі і перакладчыцкай дзейнасці святых братоў, у якой яны выкарыстоўвалі і крыніцы пісьменства нашых прадкаў (узгадаем легендарныя “чэргы і рэзы”).

Храналагічна ў новым часе ў міжваенны перыяд вылучаецца актыўнасьцю беларускае памежжа (блізкае замежжа. У далёкім – шчыруе тады хіба адзін Язэп Варонка ў ЗША). Гэта найперш краіны Балты, Польшча, Чэхаславакія, куды пасля ўсталявання на Беларусі савецкай улады пераехалі (эмігравалі) шматлікія прадстаўнікі беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі. У Латвіі трэба адзначыць К. Езавітава, М. Гарэцкага (1922); у Літве – В. Ластоўскага; у П-й Рэчы Паспалітай – А. Луцкевіча, А. Станкевіча, Х. Льяшэвіча; у чэшскай Празе, поруч з палітычнай эміграцыяй, – І. Дварчаніна і іншых заходнебеларускіх стыпендыятаў урада Т. Масарыка, якія гуртаваліся вакол часопісаў “Бюлетэнь Аб’яднання беларускіх студэнцкіх арганізацый”, “Прамень” (“Наш прамень”), “Студэнцкая думка”, “Перавясла”. У літоўскім Коўне выходзяць дзве значныя кнігазнаўчыя працы: “Матэрыялы да крыўскай гісторыі: Доля кнігасховаў і архіваў зямель крыўскіх і беларускіх Вялікага княства Літоўскага” А. Шлюбскага (1925) і “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” В. Ластоўскага (1926) – першая вялікая анталогія беларускага кніжна-літаратурнага і дакументальнага пісьменства X – пачатку XX ст.

І ўсё ж найбольш важкія здабыткі кнігазнаўства беларускага памежжа рэальна звязваць толькі з пасляваеннай палітычнай хваляй эміграцыі. Тэрытарыяльны пункт адліку тут – лагеры ДП (для перамешчаных асоб) у Германіі канца 40-х – пачатку 50-х гг. XX ст. Пасля былі ЗША, Вялікабрытанія, Канада, Аўстралія і іншыя краіны вольнага свету.

Арганізацыйнае афармленне. Пра сістэму падрыхтоўкі кадраў, сетку галіновых навукова-даследчыцкіх устаноў у дадзеным выпадку казаць не даводзіцца. Іх ролю ў той ці іншай ступені адыгрываў навуковы энтузіязм, загартаваны на моцнай нацыянальнай самасядомасці асобных даследчыкаў з дыяспары, а таксама дзейнасць Беларускай бібліяграфічнай службы ў Германіі, Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Йорку, Беларускай бібліятэкі і музея імя

Ф. Скарыны ў Лондане і некаторых іншых культурна-асветніцкіх фондаў і арганізацый. Своеасаблівымі навуковымі асяродкамі выступалі таксама газеты “Бацькаўшчына” і “Беларус”.

Тэматыка і праблемныя пытанні. Дадатныя моцныя бакі здзейсненых да пачатку “перабудовы” кнігазнаўчых даследаванняў нашых землякоў бачацца ў: 1) магчымасці карыстацца архівамі, музеямі і бібліятэкамі буйных краін Захаду, чаго ў большасці былі пазбаўлены савецкія навукоўцы; 2) бесцэнзурнасці выбару тэматыкі і свабодзе ідэалагічнай трактоўкі. У той час, як у БССР замоўчвалася або падавалася цемрашальска-сярэднявечнай дзейнасць многіх выбітных дзеячоў культуры і пісьменства, на эміграцыі з’явіліся публікацыі пра Еўфрасінню Полацкую (Л. Гарошкі), Кірылу Тураўскага (П. Татарыновіча, А. Надсона), Л. Зізанія (А. Надсона), Л. Сапегу (В. Тумаша), Ф. Скарыну (В. Тумаша, Я. Садоўскага, А. Надсона).

Адмоўны момант – ад зваротнага: немагчымасць карыстацца крыніцамі сховішчаў у краінах сацыялізму. Выпадковаць, фрагментарнасць, адсутнасць за некаторымі выключэннямі прафесійнай школы (падрыхтоўкі), звужанасць навуковай палемікі – дадатковыя хібы.

Трэба таксама адзначыць тую пільную ўвагу дыяспары да любых публікацый у савецкім друку, якія закраналі менавіта нацыянальную праблематыку кнігазнаўства. Увогуле, асаблівасці палітычнай сітуацыі, сацыяльна-грамадскага стану эміграцыі аказвалі самае непасрэднае ўздзеянне на канцэптуальныя навуковыя пазіцыі даследчыкаў з ліку беларускай эміграцыі.

Сучасныя тэндэнцыі. Якасна новы перыяд у развіцці кнігазнаўства беларускага замежжа пачаўся на пераломе 80-х – 90-х гг. ХХ ст. ва ўмовах станаўлення незалежнай Беларусі.

Айчынныя кнігазнаўцы нарэшце атрымалі доступ да прац сваіх замежных братоў-калег. Пачаўся этап увядзення новых крыніц у навуковы ўжытак, іх асэнсавання і выкарыстання. Разам з тым, з’явіліся і новыя напрамкі даследаванняў – кнігазнаўства беларусаў Расіі, кнігазнаўства блізкага замежжа, кнігазнаўства этнічнага беларускага памежжа.

Пашырэнне геаграфіі творчых кантактаў прывяло да стварэння шэрагу сумесных праектаў айчынных кнігазнаўцаў і даследчыкаў з беларускага замежжа. Гэта міжнародная славяназнаўчая праграма “Гісторыя кніжнай культуры Падляшша”, “Беларуска-расійскі інтэрнет-камунікацыйны круглы стол па гісторыі кнігі” (2004), міжнароднае ўзаемадзеянне ў рамках праграмы ЮНЕСКА “Памяць свету”.

Значную ўвагу пытанням гісторыі беларускай кніжнай справы на замежжы надаюць айчынныя спецыялізаваныя кнігазнаўчыя выданні: “Здабыткі: Дакументальныя помнікі Беларусі”, “Вяртанне” (па праблемах рэстытуцыі кніжных каштоўнасцяў), “Беларусіка=Albartenika”. На вялікі жаль, перасталі існаваць такія адметныя выдавецкія праекты, як часопіс “Полацк” (Кліўленд), зборнікі “3 гісторыяй на “Вы”», “Скарыніч: Літаратурна-навуковы гадавік”, “Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік”; пад пытаннем выдавецкі і

навуковы лёс “Кантактаў і дыялогаў” (ННАЦ імя Ф. Скарыны).

Сярод устаноў Рэспублікі Беларусь, якія працуюць сёння на гэтай ніве, Міжнародная асацыяцыя беларусістаў, Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, Міжнароднае грамадскае аб’яднанне «Згуртаванне беларусаў свету “Бацькаўшчына»», Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў (БДУКМ), кафедры беларусазнаўства, гісторыі і дапаможных дысцыплін шматлікіх ВНУ, аддзелы рэдкай кнігі НББ, ЦНБ НАНБ, Прэзідэнцкай бібліятэкі, Бібліятэкі БДУКМ. Найбольш аўтарытэтнымі ўстановамі беларускага замежжа тут застаюцца БІНіМ і Бібліятэка і музей імя Ф. Скарыны ў Лондане. Пэўны ўнёсак робіцца славяназнаўчымі аддзеламі буйных бібліятэк свету, найперш прыгадаем Нью-Йоркскую Публічную бібліятэку.

Па персаналіях гэта даследчыкі А. Надсон (Вялікабрытанія), В. Кіпель (яго жонка і нязменная спадарожніца па кнігазнаўчых праектах Зора ў 2002 г. пайшла з жыцця), Я. Запруднік (ЗША), В. Грыцкевіч, А. Каўка, Ю. Лабынцаў, Л. Шчавінская, М. Нікалаеў (Расія), Г. Галенчанка, Н. Гардзіенка, А. Грыцкевіч, У. Конан, Ю. Лаўрык, А. Ліс, В. Лявончыкаў, А. Мальдзіс, Т. Рошчына, І. Саверчанка, Л. Савік, В. Скалабан, В. Шмагаў, Я. Янушкевіч (Беларусь).

У гісторыі кнігазнаўства беларускага замежжа імёнамі-паходнямі заўсёды будуць А. Калубовіч, В. Ластоўскі, К. Езавітаў, А. Ружанец-Ружанцоў, М. Панькоў, М. Вакар, В. Пануцэвіч, Л. Акіншэвіч, В. Тумаш (С. Брага), а даследчыцкімі арыенцірамі – такія працы, як “Мова ў гісторыі беларускага пісьменства” (Т. 1. Мюнхен; Лондан, 1974–1975; т. 2. Кліўленд, 1978) А. Калубовіча і “Пяць стагоддзяў Скарыніны, XVI–XX” (Нью-Йорк, 1989) В. Тумаша.

Дарэчы, своеасаблівым сведчаннем пераемнасці традыцый, нягледзячы на натуральны працэс старэння эміграцыі, з’яўляецца праца даследчыкаў – прадстаўнікоў апошняй эміграцыйнай хвалі Л. Юрэвіча, Г. Сурмач, Г. Сяргеевай, А. Лукашука, С. Шупы. Адзначым тут удалы праект апошняга “Архівы БНР” (Т. 1, кн. 1, 2. Вільня; Нью-Йорк; Менск; Прага: БІНіМ: “Наша ніва”: Т-ва беларус. пісьменства, 1998).

Асобна трэба падзякаваць В. і З. Кіпелям, Я. Запрудніку, А. Надсону, а таксама бібліяфілу з Беларусі А. Баркоўскаму, якія перадалі ў бібліятэкі Беларусі сотні выданняў беларускага замежжа, што забяспечыла трывалую крыніцазнаўчую базу для далейшых даследаванняў у галіне кнігазнаўства беларускага замежжа.

Бібліяграфічнае забеспячэнне. Доўгі час ці не адзіным паўнаватасным бібліяграфічным дапаможнікам, які ўлічваў замежную “беларусаведу”, з’яўляўся “Паказнік беларускіх выданняў на чужыне за 1945–1950 гг.” (Нью-Йорк, 1952) М. Панькова. Сёння мы маем доўгачаканыя і такія неабходныя фундаментальныя выданні, складальнікамі якіх з’яўляюцца З. і В. Кіпелі – “Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе: Асобныя выданні: Бібліяграфія” (Нью-Йорк: БІНіМ, 2003; чынны ўдзел у падрыхтоўцы выдання да друку прыняў

З. Саўка) і “Belarussian Publishing in the West: A Bibliography. Periodicals (New York: Ross Publishing Inc., 2004). Таму інфармацыйна-пошукавы складнік даследаванняў болей не ўяўляе асаблівых цяжкасцяў. Хоць новыя знаходкі і адкрыцці заўсёды чакаюць руплівых даследчыкаў. Прынамсі, чарговае выданне серыі “Бібліятэка Бацькаўшчыны” (праект ажыццяўляецца МГА “ЗБС” “Бацькаўшчына”) за аўтарствам і ўкладаннем Н. Гардзіенкі – “Беларусы ў Аўстраліі: Да гісторыі дыяспары” (Мн., 2004) – змяшчае і рэтраспектыўныя бібліяграфічныя паказальнікі па тэме. Аўтарка зазначае, што зроблены яны паводле “кіпеляўскіх” дапаможнікаў, але з дадаткам некаторых пазіцый.

...Гістарыяграфія кнігазнаўства беларускага замежжа не перапыняе свой кругабег.

РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКАЙ НАВУКІ ПРА КНІГУ ў 1920-Я ГАДЫ

Доўнар Ларыса Іосіфаўна, кандыдат педагагічных навук, дацэнт кафедры тэорыі і гісторыі інфармацыйна-дакументных камунікацый, галоўны бібліятэкар аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў бібліятэкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў

Развіццё беларускага кнігазнаўства ў 1920-я гг. было шчыльна звязана з працэсам нацыянальнага адраджэння, другая хваля якога паднялася ў БССР у 1918–1929 гг. і ў Заходняй Беларусі – у 1921–1939 гг. [1]. Гэты час можна назваць найбольш плённым перыядам развіцця беларускай нацыі, духоўнае адраджэнне якой звязалася ў першую чаргу з развіццём нацыянальнага тэксту [2] як найвышэйшай праявы творчага духу, крэатыўных здольнасцяў нацыі, які стварае культурную прастору яе жыццядзейнасці. У нацыянальным тэксце акумуляюцца гістарычны, культурны і сацыяльны вопыт нацыі [3]. Зварот беларускай інтэлігенцыі да свайго гістарычнага мінулага з’явіўся не проста жаданнем апісаць рэаліі старажытнасці, а імкненнем непасрэдна ўплываць на сучаснасць, сфарміраваць грамадскую свядомасць у духу зберажэння гістарычных каранёў, якія непасрэдна сведчылі пра наяўнасць магутнай і ўстойлівай дзяржаўнасці, што аказалася страчанай, а памяць пра яе – знішчанай.

Толькі ў 1920-я гг., як адзначыла Лена Глагоўская, на спадчыну Вялікага княства Літоўскага, і асабліва кніжную, пачалі глядзець як на